

ЕВОЛЮЦІЯ МОНАСТИРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у другій половині XIX ст. – 1917 р.

Проаналізовано розвиток монастирського землеволодіння у південному регіоні України; визначено його особливості окремо по губерніях; представлені основні джерела поповнення земельного фонду.

Ключові слова: монастирі, землеволодіння, десятина, повіт, пожертвування, статистика, Південь України.

Проанализировано развитие монастырского землевладения в южном регионе Украины; определены его особенности отдельно по губерниям; представлены основные источники пополнения земельного фонда.

Ключевые слова: монастыри, землевладения, десятина, уезд, пожертвование, статистика, Юг Украины.

The article is devoted to the development of monastery land property in southern region of Ukraine. Its features are defined in separate provinces. The basic sources of recruitment of ground fund are presented.

Key words: monasteries, land properties, desyatyna, district, donation, statistics, South Ukraine.

За часів незалежної України відбулися процеси, пов'язані з поверненням людей до православ'я. Багато церков та монастирів відроджуються на тих місцях, де вони існували до подій жовтня 1917 р., які повністю зруйнували економічну базу церкви в країні. Культові споруди були закриті, землі – націоналізовані.

В сучасних умовах розвитку земельного ринку та при активній підтримці православною церквою ідеї реституції церковної власності, набирає особливої актуальності питання про землі, які раніше належали монастирям. Без звернення до історії питання розвитку монастирського землеволодіння, регіональних особливостей цього процесу, вирішення питання про земельну власність релігійних об'єднань у сучасних умовах не можливе.

Тема монастирського землеволодіння зацікавила істориків ще в кінці XIX – на початку XX ст. Про це свідчать праці В. В. Зверинського [6], Л. І. Денисова [5], М. А. Любинецького [12], Д. І. Ростиславова [22]. Словник Брокгауза та Ефрона містить об'ємний фактичний матеріал про землевоз-

лодіння та землекористування монастирів [35]. Окремо зазначимо працю єпископа Гермогена, у якій подається цінна інформація про джерела формування земельної власності монастирів Таврійської єпархії [3].

В радянській історіографії це питання стало предметом спеціального дослідження в роботах І. У. Будовніца [1], В. Ф. Зибковець [7], А. І. Клібанова [23]. Так, на основі залучення архівних матеріалів та статистичних даних із дореволюційних праць, Я. Є. Водарський, автор розділу про землеволодіння РПЦ та її господарсько-економічну діяльність, центральною господарською ланкою в системі церковних відносин називає саме монастирі, які сконцентрували великий земельний фонд [23]. Незамінної в плані використання архівних джерел є монографія В. Ф. Зибковець, створена за матеріалами націоналізації монастирських земель у 1920-х роках.

Сучасна російська історіографія, що активно розробляє тему монастирського землеволодіння, представлена працями П. М. Зирянова [8], В. В. Морозана [15], Н. В. Синициної [13]. Українські вчені, які займаються історією православної церкви, вивчають господарську

діяльність монастирів в їх регіональному аспекті. Окремо відзначимо праці Ю. А. Катуніна [9], Г. М. Надтоки [16], В. О. Левицького [10], М. В. Сударева [32], В. Г. Тура [33].

Враховуючи відсутність спеціальних досліджень монастирського землеволодіння у цілому по Південній Україні, поставлено за мету проаналізувати процес формування земельної власності монастирів та особливості цього процесу у кожній з трьох південноукраїнських губерніях.

Хронологічні рамки статті обумовлені наявністю за цей період більш повних статистичних даних стосовно усіх губерній, що забезпечує порівнянність цифр не лише щодо південного регіону але й по інших російських регіонах у цілому. Верхня хронологічна межа – період стабільності економічного та політичного розвитку Росії, відображений в загальноімперській статистиці за 1877 р. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком кризи в країні, викликані революційними подіями 1905 р., світовою війною 1914-1918 рр. та жовтневими подіями 1917 року, які повністю змінили існуючий суспільний лад.

Основним джерелом служать матеріали статистики землеволодіння 1905 р. у порівнянні з 1877 р., зібрані в окремі збірники по південноукраїнських губерніях [28-30].

Напередодні жовтневих подій 1917 р. у Російській імперії налічувалося за одними даними 916, за іншими – 1 257 монастирів (разом зі скитами, монастирськими подвір'ями, архієрейськими домами та релігійними общинами) [7, с. 29]. На Півдні України в 1917 році у Катеринославській губернії діяло 9 монастирів, з них 5 – жіночі; у Таврійській губернії – 14 монастирів, з них 3 – жіночі; у Херсонській губернії – 6 монастирів, з них – 3 жіночі [7, с. 167-169]. Загалом 29 монастирів (разом з архієрейсь-

кими домами), з них – 11 жіночих. Виходячи із загальної кількості монастирів в імперії, частка південноукраїнських обителів складала всього 2-3 %.

За підрахунками вчених, лише кожний дев'ятий монастир знаходився на теренах сучасної України. Така відносно невелика кількість монастирів пояснюється, на думку Г. М. Надтоки, дослідника православної церкви початку ХХ ст., стриманішим сприйняттям монастирського ідеалу релігійного служіння серед українського населення [16, с. 54].

На Півдні України найдавнішими з існуючих на початок ХІХ ст. монастирями вважалися Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир (заснований близько 891 р.), Бахчисарайський Успенський скит (близько 1587 р.) та Самарський Пустинно-Миколаївський (близько 1602 р.) [4, с. 328, 339, 343].

Згідно з діючим у ті часи російським законодавством, для відкриття монастиря необхідно було мати матеріальну базу та обов'язковий наділ землі. З 1838 року уряд Миколи I збільшив норми цих наділів від 50 до 150 десятин [21, с. 487]. Також монастирі наділялися лісами із державного казенного фонду (до 150 десятин і більше). За даними загальноімперської статистики у 1904 р. від казни по всій імперії було відчужено монастирям 21 865 десятин або 22,8 % та архієрейським домам – 2 326 десятин або 3,4 % [25, с. 83].

Крім цього, вони мали право самостійно купувати землі в містах та одержувати землю за рахунок пожертвувань та за заповітом. Звід законів 1857 року встановив податкові пільги для монастирської земельної власності [26, с. 138]. Джерела поповнення земельного фонду деяких монастирів Південної України показані у Таблиці 1.

Таблиця 1

Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України (в дес.)*

Назва монастиря	Сучасне місцезнаходження	Рік	Від кого	Кількість землі (дес.)
Катеринославська губернія				
Знаменська жіноча пустинь	Дніпропетровська обл, Васильківський р-н., с. Вербове	кінець 1870-х рр.	дворянка	500
		станом на 1917 р.	Василенко Катерина Павлівна	1 500
Самарський	м. Новомосковськ	1752 р.	Азовська	120

Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир		станом на 1871 р.	губернська канцелярія	1 632 дес. 1 630 саж ²	
		станом на 1908 р.		444 дес. 1 927 саж ²	
		станом на 1917 р.		644	
Тихвінський жіночий монастир	м. Дніпропетровськ	1867-1877 рр.	монах Архієрейського дому Трифон, купці Жирови, Гусєви, Бабушкіни	30	
			князь Кудашев	500	
			ігуменя Олімпіада	200	
		станом на 1888 р. та 1908 р.		720	
		станом на 1917 р.		752	
Свято-Іосифський жіночий монастир	Дніпропетровська обл, Магдалинівський р-н., с. Мар'ївка	1873 р.	засновниця монастиря Свинцицька Марія	1 200	
		станом на 1917 р.		475	
Таврійська губернія					
Олешківський Успенський жіночий монастир	Херсонська обл., м. Цюрупинськ	1868 р.	писар сільського товариства Молчалін Єфрем	2 дес. 2 301 саж ²	
		1890 р. станом на 1917 р.	поміщиці сестри М. Т. Бутович та М. Т. Тищенко	120	
Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир	м. Севастополь	друга половина XIX ст.	ієромонах Калинник	44 дес. і хутір	
			перший командир грецького батальйону полковник Цапонія	240	
			греки	60	
			Севастопольське лісництво	150	
			адмірал Ф. Ф. Ушаков та віце-адмірал Пустошкін	решта землі	
			1895 р.	Севастопольська міська управа	200 саж ²
			1898 р.	сестри Говоруські Дар'я та Устина	60 дес. (Кавказьке подвір'я біля Катеринодара)
		станом на 1917 р.		904	
Бахчисарайський Успенський чоловічий скит (разом з Анастасіївською чоловічою кіновією)	АРК, м. Бахчисарай	станом на 1887 р.		61 дес. 2 033 саж ² – у скита	
		станом на 1917 р.	дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов та севастопольський купець Гуцин	270 дес. 1 600 саж ² – у кіновії 229	
Катерлезька Св. Георгія чоловіча кіновія (далі – жіночий монастир)	АРК, Ленінський р-н., с. Войкове	станом на 1887 р.	Керченська міська дума	10,5	
		станом на 1917 р.	поміщик К. А. Хамарито	10,5 179	
Кизилташський Св. Стефана чоловічий монастир	АРК, м. Феодосія, сел. Краснокам'янка	1858 р.	дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов	154	
		станом на 1917 р.		227	
Корсунський Богородицький чоловічий монастир	Херсонська обл., м. Нова-Каховка, с. Корсунка	1797 р.	за рахунок конфіскації землі у дворян	5 447 дес. 775 саж ²	
Козьмо-	АРК, м. Алушта,	1851 р.	лісничка казенна	4	

Даміанівський чоловічий (далі – жіночий) монастир	с. Партеніт Кримський державний заповідник		дача	
		1872 р.	від казни	19
		1881 р.	севастопольський міщанин Г. П. Поривай	201 дес. 1952 $\frac{3}{4}$ саж. ² (хутір при с. Григоріївка)
		станом на 1917 р.		233
Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир	АРК, м. Севастополь	станом на 1900 р.	самостійна купівля землі, дарчі від імператора та	2 600 (Мелітопольський та Бердянський повіти)
		станом на 1917 р.	приватних осіб	2 473
Херсонська губернія				
Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир	Херсонська обл., Бериславський р-н., с. Червоний Маяк	1783 р. та 1803 р.	князь Г. О. Потьомкін	25 964
Херсонський Благовіщенський Білозерський жіночий монастир	м. Херсон, смт. Комишани	1856 р.	поміщик Л. Б. Скадовський	280
		станом на 1917 р.		954
Одеський Свято-Михайлівський Архангельський жіночий монастир	м. Одеса	1840 р.	генерал-губернатор Одеси князь Воронцов	165
Одеський Свято-Успенський чоловічий монастир	м. Одеса	1814 р.	молдавський дворянин О. Теутул	50
		1837 р.		158
		станом на 1917 р.		356

* Таблиця складена за: 7, с. 167-169; 24, с. 92; 27, с. 71; 19, с. 56; 6, с. 54; 3, с. 472-498; 18, с. 5; 9, с. 72; 15, с. 17; 29, с. 15; 20, с. 26; 4, с. 2; 17, с. 45; 34, с. 62

Дані цієї таблиці переконливо ілюструють усі перераховані вище джерела поповнення земельної власності, серед яких основна роль належала благодійникам.

Для визначення співвідношення церковних та монастирських земель використаємо дані Таблиці 2, що характеризують їх розвиток за період 1877-1905 рр.

Таблиця 2

Землі церкви та монастирів (в дес.)*

Губернії	Церковні землі (в дес.)		Монастирські землі (в дес.)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська	31 590	39 874	2 389	5 469
Таврійська	91 651	95 090	11 899	8 442
Херсонська	36 273	41 484	27 356	27 159
Разом по Півдню України	159 514	176 448	41 644	41 070

* Таблиця складена за: 28, с. 30; 29, с. 30; 30, с. 27

Таблиця 2 добре ілюструє загальноімперську тенденцію по домінуванню церковного земельного фонду над монастирським. Церковне землеволодіння Російської імперії у 1905 р., яке складало 1 871 858 десятин, переважало монастирське (739 777 десятин) більш ніж в два рази [30, с. 132-133]. По Півдню України в 1877 р. ця цифра складала 3,9 рази, а в 1905 р. – вже 4,3 рази, що свідчить про більші темпи розвитку церковного землеволодіння над монастирським. У цілому, за період 1877-1905 рр.

церковні землі збільшилися на 16 934 десятин, а монастирські зменшилися на 574 десятин. Остання цифра пов'язана зі зменшенням монастирського землеволодіння в Таврійській губернії, характеристика якого буде представлена пізніше. Частина земель монастирів трьох південноукраїнських єпархій серед 50 губерній Європейської Росії у 1905 р. складала 5,55 % (кордони єпархій співпадали з кордонами губерній – О. Б.) [Підраховано за: 30, с. 133].

Далі, на наш погляд, доцільно проаналізувати монастирське землеволодіння у південному регіоні України окремо по губерніях, що дасть змогу більш детально порівняти цей процес, визначити його

спільні риси та особливості. Для цього використаємо статистичні дані, представлені в матеріалах губернських збірників по землеволодінню та систематизовані у Таблиці 3.

Таблиця 3

**Монастирські землі Південної України
(за статистичними даними 1877 р. та 1905 р.) (в дес.)***

№ п / п	Повіти	Загальна площа землі (в дес.)		Монастирські (в дес.)	Відсоток в заг. площі (%)	Монастирські (в дес.)	Відсоток в заг. площі (%)
		1877 р.	1905 р.	1877 р.		1905 р.	
Катеринославська губернія							
1	Катеринославський	651 760	642 493	30	0,00	90	0,01
2	Олександрівський	872 755	859 822	–	–	525	0,06
3	Бахмутський	809 680	822 319	–	–	–	–
4	Верхньодніпровський	615 512	604 184	220	0,03	72	0,01
5	Маріупольський	762 142	829 869	–	–	–	–
6	Новомосковський	563 759	593 890	2 139	0,37	2 305	0,38
7	Павлоградський	772 823	794 207	–	–	2 477	0,31
8	Слов'яносербський	427 523	424 235	–	–	–	–
	По губернії	5 475 963	5 571 019	2 389	0,04	5 469	0,09
Таврійська губернія							
1	Сімферопольський	482 851	454 659	1 291	0,26	433	0,09
2	Бердянський	764 365	811 281	1 000	0,13	1 000	0,12
3	Дніпровський	1 023 546	1 035 824	3 063	0,29	4 169	0,40
4	Євпаторійський	499 594	526 434	–	–	–	–
5	Мелітопольський	1 151 922	1 151 104	1 358	0,11	–	–
6	Перекопський	545 040	519 567	3 804	0,69	1 295	0,24
7	Ялтинський	148 626	151 594	–	–	811	0,53
8	Феодосійський	609 696	608 571	1 383	0,22	734	0,12
	По губернії	5 225 640	5 259 034	11 899	0,22	8 442	0,16
Херсонська губернія							
1	Херсонський	1 774 887	1 774 887	26 668	1,50	26 349	1,48
2	Олександрійський	850 860	850 860	–	–	210	0,02
3	Ананьївський	821 653	821 653	–	–	450	0,05
4	Єлизаветградський	1 359 758	1 359 758	–	–	–	–
5	Одеський	684 597	684 597	688	0,1	150	0,02
6	Тираспольський	653 347	653 348	–	–	–	–
	По губернії	6 145 102	6 145 103	27 356	0,44	27 159	0,44
	По Півдню України	16 846 705	1 697 5156	41 644	0,23	41 070	0,23

* Таблиця складена за: 24, с. 30; 25, с. 30; 26, с. 27

Повертаючись до аналізу земельної власності монастирів окремо по губерніях, дані таблиць 2 та 3 вказують на те, що зростання монастирського землеволодіння за вказаний період простежується тільки у Катеринославській губернії (на 0,05 %), зменшення – у Таврійській (на 0,06 %). У Херсонській губернії показник в 0,44 % не змінився [28, с. 30; 29, с. 30; 30, с. 27].

Монастирі в Катеринославській і Таврійській губерніях мали незначні земельні володіння, й займали останнє місце у третій

групі (землі казни, церкви, монастирів та інших установ). За даними 1877 р. в Таврійській губернії монастирських земель було у 5 разів більше, а в 1905 році – лише у 1,5 рази більше, ніж в Катеринославській. Крім того, в останній у 1877 році лише у 3 повітах були монастирські землі, а в 1905 році – вже у п'яти повітах.

Згідно з таблицями 2 та 3 монастирі в Катеринославській губернії володіли на 1905 рік 5 469 десятинами землі, що складало 0,09 % від загальної площі губернії.

Володіння їх були розпорощені в п'яти повітах, причому в основному у Павлоградському (2 477 десятин землі) та Новомосковському (2 305 десятин землі). У 1877 році Новомосковський повіт був першим із трьох по кількості вказаної землі, а саме 2 139 десятин монастирської землі [28, с. 30].

Маємо дані, вперше введені до наукового обігу В. Ф. Зибковець, про те, що в 1917 році найбільше землі в губернії мали Архієрейський дім (3 337 десятин), Знаменська жіноча пустинь (1 500 десятин) та Самарський Святотроїцький монастир (1 409 десятин) [7, с. 168].

Далі, на наш погляд, необхідно охарактеризувати ситуацію з монастирським землеволодінням у Таврійській губернії. За 50 років, з середини ХІХ ст. до 1901 р., було побудовано 11 монастирів. Така бурхлива діяльність влади по відновленню колись існуючих та створенню нових обителей мала свою мету: довести історичну єдність Криму з Росією та невіддільність його від православної держави та православної церкви. За словами історика В. Г. Тура, *«Кримський півострів намагалися перетворити на «Новий Афон»* [33, с. 19]. Як наслідок, монастирі ставали власниками великих земельних ділянок.

Але в кінці ХІХ ст. розпочалася криза, спричинена економічною нестабільністю. Деякі обителі Криму опинилися в складній економічній ситуації, поєднаній із залежністю від державної влади та світських проблем. Так, Козьмо-Даміанівська та Катерлезька чоловічі кінкові були скасовані. В руслі загальноєвропейської тенденції до збільшення жіночих монастирів, на їх місці виникли жіночі обителі [33]. Відповідно зменшилася й площа монастирського землеволодіння. Про це переконливо свідчать дані таблиці 2, згідно з якою простежуємо наступне: за період 1877-1905 рр. монастирська власність в цілому по губернії зменшилася на 3 457 десятин [29, с. 30].

Отже, згідно з даними таблиць 2 і 3, монастирські володіння Таврійської губернії на 1905 рік склали 8 442 десятини землі, або 0,16 % від загальної площі губернії [Підраховано за: 29, с. 30]. Половина цих земель знаходилася в Дніпровському повіті

(4 169 десятин землі), за яким ішов Перекопський (1 295 десятин землі). Зауважимо, що така кількість монастирських земель у цих двох повітах дорівнювала всій площі монастирських земель у Катеринославській губернії. Але були також і повіти, які зовсім не мали монастирських володінь: у 1877 р. – Ялтинський та Євпаторійський, а в 1905 р. – Євпаторійський та Мелітопольський [29, с. 47]. За вказаний період зменшення монастирської землі відбулося у трьох повітах, збільшення – в двох, в одному залишилися незмінними, та ще в одному ці землі зникли зовсім. Маємо дані про те, що в 1917 році найбільше землі в Таврійській губернії мали Корсунський Богородицький чоловічий монастир (5 447 десятин), Архієрейський дім у Сімферополі (3 594 десятини), Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир (2 473 десятини) [7, с. 169].

Найбільше монастирських земель було в Херсонській губернії: шість монастирів на 1905 р. володіли площею у 27 159 десятин, з яких 26 349 десятин – лише в одному Херсонському повіті. Разом із цим, Єлизаветградський та Тираспольський не мали зовсім монастирів. Незважаючи на це, Херсонська єпархія мала найбільший відсоток монастирських земель – 0,44 % [Підраховано за: 30, с. 44]. За 28 років, згідно даних таблиці 3 площа монастирського земельного фонду у губернії майже не змінилася за рахунок того, що у двох повітах землі стало менше та у двох повітах майже така ж їх кількість з'явилася.

Величезну земельну власність (нагадаємо, при законодавчій нормі в 100-150 десятин на монастир) мали Григоріє-Бізюківський (25 963 десятини), Херсонський Благовіщенський жіночий монастир (954 десятин) та Архієрейський дім в Одесі (856 десятин) [7, с. 167].

Найбільші земельні володіння Григоріє-Бізюківського монастиря все ж у 2,5 рази були меншими від володінь Соловецького монастиря (66 666 десятин), який вважався по всій країні найпершим латифундистом [26, с. 156].

Окремо зазначимо, що серед архієрейських домів найбільшими земельними ресурсами розпоряджався саме Сімферопольський [7, с. 169].

По губерніях розподіл земельного фонду у відсотках мав наступний вигляд: монастирі володіли у Катеринославській – 0,09 %, Таврійській – 0,16 %, Херсонській – 0,44 % від загальної площі земель. Відсоток земель монастирів в Південній Україні – 0,23 %, що є значно більшим при загальноімперському показнику в 0,02 % та 0,01 % по 50 губерніях Європейської Росії [26, с. 690].

У роки Першої світової війни по всій імперії активно росла земельна власність монастирів, відкривалося багато нових, переважно жіночих монастирів. Хоча за цей період у Південній Україні не відкрилося жодного монастиря, земельна власність вже існуючих (разом з Архієрейськими домами) з 1905 р. по 1917 р. збільшилася на 10 457 десятин (або на 25 %), й складала 51 527 десятин [Підраховано за: 7, с. 167-169]. Отже, за 12 років (з 1905 по 1917 рр.) земельна власність монастирів зросла в Катеринославській губернії на 3 130 десятин, в Таврійській – на 6 050 десятин, в Херсонській – на 1 273 десятин. Особливу прихильність з боку царської сім'ї мали монастирі Криму, яким вони дарували багато земель. Темпи зростання земельних володінь монастирів на Півдні України, як і в 50 губерніях Європейської Росії, складала 5,5 % [Підраховано за: 7, с. 167-169].

У Катеринославській губернії в 1917 р. монастирське землеволодіння складало 8 599 десятин землі (0,15 % загальної площі), у Таврійській – 14 496 десятин (0,27 %), у Херсонській – 28 432 десятин землі (0,46 %). У Катеринославській губернії в 3,5 рази, в Таврійській – у 2 рази менше земель, ніж в Херсонській. Загальна кількість – 51 527 десятин, або 4,44 % від загальної кількості монастирської землі в Російській імперії, та 5,55 % від загальної кількості цих земель в 50 губерніях її Європейської частини та 0,29 % від загальної кількості земель на Півдні України [Підраховано за: 31, с. 133].

Для порівняння доречно, на наш погляд, навести також статистичні матеріали, які характеризують процес еволюції монастирського землеволодіння у цілому по імперії. Так, за даними, наведеними у звіті обер-прокурора Св. Синоду, в 1905 році в Росії діяли 48 375 православних церкви, 267 чоловічих монастирів та пустиней,

208 жіночих монастирів та общин. Кількісний склад білого духовенства (протоіереїв, священників, дияконів і псаломщиків) – 103 437 чоловік, чорного (або чернечого) – 20 199 чоловік.

Земельний фонд монастирів та архієрейських домів 50 губерній Європейської Росії у 1905 р. складав 739 777 десятин, у 1910 р. – 784 516 десятин, у 1914 р. – 802 436 десятин [26, с. 564; 2, с. 107].

За матеріалами націоналізації монастирських земель, представлених у монографії В. Ф. Зибковець, у 1917 році монастирське землеволодіння в цілому по Російській імперії складало 1 159 875 десятин, у тому числі по 50 губерніях Європейської Росії – 928 566 десятини [7, с. 169]. По відношенню до 1905 року воно збільшилося на 188 789 десятин. Враховуючи націоналізовані та не націоналізовані земельні площі, вчена підрахувала, що на початок революції в жовтні 1917 р. монастирська земельна власність складала трохи меншу цифру – 1 083 271 десятин [7].

Підсумовуючи, при цьому зазначимо, що дані офіційної статистики як церковної та і монастирської власності мають певні відмінності від інших, наприклад, земських або губернських статистичних даних.

Через це важко вказати точні дані про загальноімперський земельний фонд православних церков та монастирів. Нагадаємо, що церковне землеволодіння в 1905 р., яке складало 1 871 858 десятин переважало монастирське більш ніж в два рази. Отже, в порівнянні з поміщицьким (79 млн. десятин) та надільним селянським землеволодінням (124 млн. десятин) в межах тих же 50 губерній церковне та монастирське землеволодіння складало невелику частину. З урахуванням церковної, монастирської та приватної власності духовних осіб (337 тисяч десятин) одержуємо цифру в 3 млн. десятин землі, які знаходилися під контролем духовенства [31, с. 132-133]. В. І. Ленін на початку ХХ ст. наводив цифру в 6 млн. десятин церковної та монастирської землі [11, с. 146].

На сьогодні, маючи у розпорядженні архівні матеріали, історик В. В. Морозан називає цифру більше 4 млн. десятин, наголошуючи на тому, що офіційна статистика

початку ХХ ст. та саме духовне відомство навмисно зменшували масштаби церковного земельного фонду [15, с. 313]. Ті наділи, що виділялися сільськими товариствами, окремими особами, казною на правах безстрокового користування і з роками переходили повністю у власність церкви та монастирів дуже часто до офіційної статистики не вносилися.

Підсумовуючи викладене та порівнюючи дані по південноукраїнських губерніях, зазначимо наступне: монастирське землеволодіння на Півдні України, як і у цілому по імперії, було значно менше за церковне (у 1877 р. – у 3,9 рази, у 1905 р. – у 4,3 рази). У кожній з трьох губерній існували повіти, де монастирські землі були відсутні. Невелика кількість монастирів регіону у порівнянні з загальноімперськими показниками була краще забезпечена землями. Жіночі монастирі (за виключенням Катеринославської губернії) були гірше забезпечені землями ніж чоловічі.

Монастирський земельний фонд форму-

вався за рахунок наділення від казни (у т. ч. казенних лісових дач), міських управ, пожертвувань благодійників, за заповітом від інших осіб та шляхом власної купівлі землі. Найменше монастирських земель було в Катеринославській губернії, найбільше – в Херсонській (більше, ніж разом в Катеринославській та Таврійській). Різні тенденції в розвитку монастирського землеволодіння окремо по губерніях: у Катеринославській – активний ріст земельного фонду, у Таврійській – навпаки, значне його зменшення, у Херсонській губернії показники за 28 років суттєво не змінилися. При цьому загальні розміри землеволодіння монастирів Південної України за період 1877-1905 рр. не зазнали суттєвих змін. Період з 1905 до 1917 р. характеризувався активним наділенням монастирів землею (збільшення власності відбулося на 25 %).

В подальшому перспективним вважаємо питання аналізу землекористування та господарської діяльності монастирів Півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Будовниц И. У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVII вв. / И. У. Будовниц. – М., 1966.
2. Всеподанейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству духовного православного исповедания за 1913 г. – СПб., 1915.
3. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков : Тип. губернского земства, 1887. – 520 с.
4. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь / Е. В. Горностаев // Православная Таврия. – 1999. – Февр. – С. 2; Март. – С. 6.
5. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи / Л. И. Денисов. – М., 1908.
6. Зверинский В. В. Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764-1795 гг. по 1 июля 1890 г. (594 монастыря) / В. В. Зверинский. – СПб. : Тип. В. Безбородова, 1890-1897. – Т. 1. – 1890. – 293 с.
7. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917-1921 гг.) / В. Ф. Зыбковец, И. Е. Зеленин. – М. : Наука, 1976. – 206 с.
8. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX вв. / П. Н. Зырянов. – М. : Вербум, 2002. – 319 с.
9. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов) / Ю. А. Катунин. – Симферополь : Культура народов Причерноморья, 2000. – 128 с.
10. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Левицький. – Запоріжжя, 2006. – 22 с.
11. Ленин В. И. К деревенской бедноте / В. И. Ленин. // Полн. собр. соч. – Т. 7. – С. 131-203.
12. Любинецкий Н. А. Землевладение церковей и монастырей Российской империи / Н. А. Любинецкий. – СПб. : ЦСК МВД, 1900. – 150 с.
13. Монастыри и монашество в России IX – XX вв. Исторические очерки Института Российской истории / под ред. Н. В. Синециной. – М. : Наука, 2002. – 346 с.
14. Монастыри: Энциклопедический словарь / Русская православная церковь / Под общ. ред. Бронницкого Тихона. – М. : Изд-во Московской патриархии, 2000. – 464 с.
15. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312-362.

16. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
17. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. – 83 с.
18. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священика І. Воскресенського] / До друку підгот. Б. Прищепа // Християнин Таврії. – 1998. – № 4/6, черв.-серп. – С. 4-6.
19. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1888 г. – Верхнеднепровск : Тип. Н. Я. Губермана, 1889. – 264 с.
20. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. – Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1912. – 220 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. IX. отд. 1-е: 1834. – СПб., 1835. – 892 с.
22. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / Д. И. Ростиславов. – СПб. : Тип. Морского министерства, 1876. – 396 с.
23. Русское православие: вехи истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.] под ред. А. И. Клибанова. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
24. Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1875. – 121 с.
25. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: Статистика мобилизации земельной собственности / В. В. Святловский. – СПб. : Начало, 1907. – 103 с.
26. Смолич И. К. История русской церкви 1700-1917: пер. с нем. / И. К. Смолич. – М. : Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. 1. – 800 с.
27. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
28. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 45 с.
29. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 48 с.
30. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 44 с.
31. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб. : Изд. ЦСК МВД, 1907.
32. Сухарев М. В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Сухарев. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
33. Тур В. Г. Крымские православные монастыри XIX – начало XX веков. История. Правовое положение / В. Г. Тур. – Симферополь : Таврия – Плюс, 1998. – 154 с.
34. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / Сост.: игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко. – Одесса : Одесский паломник, 2005. – Вып. 2. – 352 с.
35. Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Репринтное воспроизведение. – СПб. : Терра, 1992. – Т. 38. – 960 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. М. Балухтіна, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2012